

ЧАСТИНОМОВНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ УМОВНИХ СИНТАКСЕМ

Гандзюк О. М.

Волинський державний університет імені Лесі Українки

Структурну схему речення, як відомо, складає набір формальних засобів відображення тих чи інших значень. У результаті морфологічного вираження та синтаксичної позиції того чи іншого члена в реченні, а також унаслідок відношення до інших компонентів формується його синтаксична семантика.

Поняттям „синтаксема” оперують при аналізі семантико-синтаксичної структури речення, розуміючи значення цього терміна як мінімальну, неподільну, нечленовану на синтаксичні одиниці нижчого рівня семантико-синтаксичну одиницю. Синтаксема виділяється на основі семантико-синтаксичних відношень, які організовує предикат як центральний компонент речення.

Це істотно відрізняє її від членів речення, які вичленовуються на ґрунті формально-синтаксичної структури речення на підставі входження чи невходження того чи іншого члена речення до ядра реченнєвої структури. Вчення про формально-синтаксичну структуру речення становить на сучасному етапі розвитку синтаксичної науки основу опису формальної організації речення. В свою чергу синтаксичні зв'язки і виділюваний на їх основі компонентний склад речень стають визначальними характеристиками типів або різновидів речень.

Синтаксема як найменша номінативна одиниця – складова частина (компонент) висловлення характеризується тим, що досить часто представлена цілим рядом співвідносних словоформ, які, за визначенням А.М. Мухіна, можуть бути схарактеризовані як її „лексико-комбінаторні” і „синтаксико-комбінаторні варіанти” (Мухін 1964 : 251).

На найзагальнішому етапі семантико-синтаксичного узагальнення виділяються субстанціальні синтаксеми із значенням предмета, що далі членуються на суб'єктні, об'єктні, адресатні, інструментальні, локативні, які входять у валентні рамку предиката і предикатні синтаксеми, що виражають стосунок до ознаки й також розподіляються на такі типи: предикатИ дії, процесу, стану, якості, кількості та локативні предикати. Крім названих, у структурі речення вирізняються і вторинні предикатні синтаксеми.

„Вторинні предикатні синтаксеми є репрезентаторами синтаксем невалентного характеру, які утворено внаслідок різноманітних перетворень вихідних семантично елементарних простих речень” (Вихованець 1993: 140)”. За К.Г. Городенською (Городенська 1991: 132-133), „вторинні предикатні синтаксеми утворюються внаслідок згортання

предиката підрядної частини, що спричиняється до появи відпредикатного іменника. Підрядні сполучники, що вказують на семантико-синтаксичні відношення підрядної частини до головної, замінюються прийменниками”. „Разом з відпредикатним іменником такі прийменники утворюють єдину синтаксему з детермінантною функцією, яка конденсує семантику згорненої підрядної частини і вказує на певний тип семантико-синтаксичних відношень між підрядною і головною частинами складнопідрядного речення (Вихованець, Городенська, Русанівський 1983: 86)”.

До вторинних предикатних синтаксем належать адвербіальні, атрибутивні і модальні синтаксеми. У свою чергу адвербіальні синтаксеми поділяються на темпоральні, причинові, цільові, допустові, умовні.

Умовні синтаксеми „окреслюють умову, при якій відбувається чи може відбуватися дія і відповідають на питання: за якої умови? (Загнітко 2001: 181)”. Значення умови складають диференційні ознаки передування в плані часової перспективи, гіпотетичної і реальної модальності (можливості), характеру явища, що породжує наслідок (Вихованець 1993: 153)”.

„Для семантики умови характерний такий показник, як вихід на перспективу (за реалізації певних умов дія повинна відбутися) (Гандзюк 2001: 53). Умовні синтаксеми характеризуються залученням до цієї сфери засобів, які не спеціалізовані на вираженні умовних семантико-синтаксичних відношень. Це досягається завдяки їх факультативності і витвору власної підсистеми форм.

Типовими репрезентаторами умовної синтаксеми виступають прийменниково-відмінкові форми. На думку Н.В. Гуйванюк (Гуйванюк 1999: 149-150) „стосунок умови знаходить свій вираз у сучасній українській літературній мові насамперед у різноманітних прийменниково-відмінкових формах з прийменниками *у, при, за, без, поза, під*, а також у спеціалізованих зворотах *при умові, у випадку, в разі, на випадок, з урахуванням, в умовах, за умови (за умов)*.

-без + род.в.: *Без твоєї згоди лікар не переступить порога нашого дому* (І. Вільде); -
Що ви! Хіба можна, панове, так хвилюватися без жодних на це підстав! – говорить, затаючись, Камінобродський-старший (О.Сливинський);

-в + місц.в.: *В достатках час біжить, а в біді він довго тягнеться* (Н.тв.);

-за + ор.в.: *За паном і свиня господиня* (Н.тв.); *За інших обставин це зробив би ящичний, але тепер ящичний лежав мертвий* (П. Загребельний);

-на + місц.в. – *На твоєму місці я все-таки поїхала б з Грабовським, - сказала сердито*

Зоя (Л.Письменна);

-під + ор.в.: - *Він охоче згодився допомогти мені ... під мушкою мого браунінга* (Ю. Смолич);

-по + місц.в. : - *І нехайно, по можливості – нехайно* (Л. Письменна);

-при + місц.в.: *Вітер добрий при стозі, а злий при морозі* (Н.тв.); *При нагоді Котляревський виїздив на коні в степ, попускав поводи, слухав мелодію безмежності* (І. Пільгук);

-у +місц.в.: -*Ой, Василю, що таке наша зустріч у порівнянні з тим, що сталося* (Л. Письменна);

-в таких умовах: *В таких умовах відразу відчуваєш себе культурною людиною* (Л. Письменна);

-в певних умовах: *В певних умовах, здебільшого від морозу, вони [організми] завмирають, перестають жити і немов умирають зовсім* (Ю. Смолич);

-у разі потреби: *Ботинки і сундучок він поставив під ліжко з таким розрахунком, щоб у разі потреби їх можна було б помацати рукою* (Г. Тютюнник); *В разі потреби він зможе навіть переговорити з вартовими або залізничниками, якщо партизан викриють* (П. Загребельний); *Коли ваша кінцева мета буде отут, перед самісіньким носом, то краще покиньте: ви в кращому разі винайдете нову вдосконалену голку для примуса*

(Ю. Смолич); *В цьому разі, проте, не було б ані міфології, ані близнят* (Ю. Смолич); -*У такому разі заличте чергову хірургічну сестру і ходіть мити руки* (Ю. Смолич);

-на випадок: *Навпаки, на випадок воєнної завірюхи ми маємо деякі шанси виграти, тоді коли Польща може опинитись перед загрозою четвертого розподілу* (І. Вільде);

-на перший погляд: *І в цій рідині лежали різні на перший погляд чудні й безформні шматки* (Ю. Смолич).

„Характерно, що з деякими формами пов'язується тільки мовленнєве функціонування, яке виявляється у специфічному спектрі відтінків. Наприклад, у часовій сполучі *при* + місц.в.. часові семантико-синтаксичні відношення досить часто переплітаються з відношеннями умови та інших супровідних обставин. Перевага темпорального значення або значення умови залежить у багатьох випадках від лексичного наповнення форми та від її синтаксичного оточення (Вихованець 1992 : 153)”. Порівняймо реченнєві структури: *-Нехай би тоді всі побачили б, як можна при бажанні добре жити власним трудом і бути щасливими* (П. Колесник) з виразною семантикою умови (*якщо є бажання*) і *З Росії надійшли деякі нові книжки, з яких при нагоді пришлю й тобі* (П. Колесник) з перевагою відтінку

темпоральності (коли буде нагода).

До умовних синтаксем, на нашу думку, можна зарахувати прийменниково-відмінковими форми з+ род.в. і від+род.в., проти +род.в., наприклад: *З розкоші не йдуть в міхоноші* (Н.тв.) → *Якщо живеш у розкошах, в міхоноші не підеш*; *Від трудів праведних не наживеш палат кам'яних* (Н.тв.) → *Якщо праведно трудитимешся, не наживеш палат кам'яних*; *Якби не воскова жовтавість шкіри, ще й темної південної пігментації, то, здавалося, ці люди були б зовсім прозорі проти світла* (Ю. Смолич) → *Ці люди були б зовсім прозорі, якби стали проти світла*. Сюди можна віднести й вираз „на перший погляд”: *На перший погляд палата ортопедичного відділу виглядала чудно, навіть моторошно* (Ю. Смолич). В обмежених випадках, оказіонально, згідно з контексту до умовних можна віднести й форму од + род.в., напр.: *Друга [вигадка] – удосконалений паперовий змій, який од вітру високо здіймався, притримуваний розпростертими паперовими крилами* (І. Пільгук) → *змій високо здіймався, якщо дув вітер*.

Не можемо погодитися з твердженням М.В. Леонової (Леонова 1983: 72) стосовно того, що вирази „веселий у присутності людей, сірий у темряві, яскравий при світлі” відносяться до „місцевої причинової обумовленості”, тобто при трансформації цих словосполучень у реченнєві конструкції отримуємо: *веселий, бо присутні люди; сірий, бо темрява, яскравий через світло*. На нашу думку, у наведених словосполученнях передається умовна семантика дифузного плану, яка переплітається з темпоральною: *веселий, якщо/коли є люди; сірий, якщо/коли темрява; яскравий, якщо/коли є світло*.

Дієприкметникам семантичний відтінок умови властивий за певного контекстуального оточення. „Включаючись у структуру речення через семантичний зв'язок з дієсловом-присудком, дієприкметник і утворюваний ним зворот, крім атрибутивної функції, що виявляється у присубстантивному зв'язку, виражає й адвербіальне значення і тим самим характеризує речення як поліпредикативну структуру (Плющ 1986: 155). Адвербіальне ускладнення атрибутивної семантики дієприкметника відбувається тоді, коли він, крім власне-дієприкметникового значення – ознаки предмета за дією, починає виражати і прислівникову семантику умови. Такі дієприкметники мають дифузну природу і чітко виражений обставинний відтінок (до них, крім питання *який?*, можна поставити питання *за якої умови?*). Як правило, вони займають місце на початку реченнєвої структури, пор.: *Отже, законсервоване таким удосконаленим способом тіло зберігається від розкладу* (Ю. Смолич) і *Тіло зберігається від розкладу (за якої умови?), якщо воно законсервоване таким удосконаленим способом*.

Дієприслівник також функціонує як морфологічний варіант умовних синтаксем. Семантичне варіювання умовних синтаксем витворюється з двох різновидів – реальної модальності і гіпотетичної. Їх розрізнення часто встановлюється шляхом урахування позамовних факторів, лексичного значення. Напр.: *З усього судячи, папір, що ти виконав, - опис наслідків так званої справи про заворушення в Турбаях* (Б. Левін) – *Якщо судити з усього, що ти виконав, - опис наслідків так званої справи про заворушення в Турбаях* (реальна модальність); *Отак несподівано блискавично покохавши, можна й легко розлюбити* (В.Собко) – *Якщо отак несподівано блискавично покохати, можна й легко розлюбити* (гіпотетична модальність).

У ролі умовної синтаксеми у переважній більшості випадків вживаються дієприслівники доконаного виду. Вони характеризують дію, яка досягла межі: *Так можна було дійти Брест-Литовським проспектом до самісінького Житомира, і Лука нітрохи не здивувався б, побачивши його околицю* (В. Собко); *Заховавшись серед його віт [дерева], можна зручно й до того ж безкарно заглянути до кімнати* (Ю. Смолич). Якщо ж реченнєва структура наділена узагальненим значенням, в ній переважають дієприслівники недоконаного виду, напр.: *Нічого дивного, недовго й збожжеволіти, отак живучи* (В.Собко). Часові відношення між умовою і її здійсненням є постійними: умова передуює наслідкові.

Якщо в реченнєвих конструкціях слова *треба, можна, слід, необхідно* пов'язуються з інфінітивом, то залежний від них сильнокерований другорядний член речення – виразник суб'єкта – стоїть переважно у формі давального відмінка, напр.: *Невже, - подумав, - працюючи бухгалтером, не можна справити собі пристойної одежини?* (О. Сливинський). Граматичним центром безособової структури може бути і сам інфінітив, напр.: *Саніга детально проінструктував Корольову, як і до кого звертатися їй, перейшовши фронт* (О. Гончар).

Дієприслівники як морфологічні варіанти умовної синтаксеми є продуктивною групою детермінантів. Оскільки реалізація умови вимагає перебігу в часі, зрозуміло, що підґрунтям часових форм із значенням умови є саме часові відношення, ці синтаксеми часто наділені дифузною семантикою, напр.: *А зачувши музику, хіба не зайдеш та не перехилиш бодай наперсточок міцненької за одним рипом і не подивишся, як танцює-веселиться публіка?* (О.Сливинський) корелює із складнопідрядним реченням з підрядним часу – *Коли зачуєш музику, хіба не зайдеш та не перехилиш бодай наперсточок міцненької за одним рипом і не подивишся, як танцює-веселиться публіка?* або із складнопідрядним реченням умови – *Якщо зачуєш музику, хіба не зайдеш та не перехилиш бодай наперсточок міцненької за одним*

рипом і не подивившись, як танцює-веселиться публіка?

Семантика часу або умови залежить від того, на що саме акцентується: на часі подій, чи на умові перебігу дії, пор.: *Була тут війна чи ні? Це не можна визначити, отак катаючись на машині* (В. Собко) – семантика часу має деяку перевагу над семантикою умови і *Не треба наперед давати слова, не знаючи напевне, чи здійсниш його*

(Л. Письменна) – виразна семантика умови. Як і підрядні умовні частини складнопідрядних речень, морфологічні варіанти умовних синтаксем займають в реченні детермінантну позицію, пор.: *Якщо не нагнешся, гриба не знайдеш* → *Не нагнувшись, гриба не знайдеш* (Н. тв); *Якщо закінчиш діло, гуляй сміло* → *Закінчивши діло, гуляй сміло* (Н.тв.)

Одиничні дієприслівники і дієприслівникові звороти відіграють активну роль у формуванні структури простого ускладненого речення з умовними синтаксемами, перебуваючи у пре- і постпозиції щодо дієслова-предиката, пор.: *Розслабившись, у концтаборі не виживеш* (В. Собко) і *У концтаборі не виживеш, розслабившись*.

Умовні синтаксеми характеризуються такими ознаками, як передумання в плані часової перспективи, гіпотетична і реальна модальність, вказівка певний наслідок. Найчастіше в ролі умовних синтаксем використовуються прийменниково-відмінкові форми і дієприслівники. Специфікою умовних синтаксем є формування власної системи форм, які не спеціалізовані на вираженні умовних семантико-синтаксичних відношень.

ЛІТЕРАТУРА:

- Вихованець І.Р.: Нариси з функціонального синтаксису української мови. Наук. думка, Київ 1988
- Вихованець І.Р.: Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. Либідь, Київ 1993
- Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М.: Семантико-синтаксична структура речення. Наукова думка, Київ 1983
- Гандзюк О.М.: Дієприслівники як вторинні предикатні синтаксеми. In Збірник наукових праць Вип. 5 (19) Серія „Філологічні науки” Полтавський у-нт, Полтава 2001, с. 49-55
- Городенська К.Г. :Деривація синтаксичних одиниць. Наукова думка, Київ 1991
- Гуйванюк Н.В.: Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць. – Рута, Чернівці 1999
- Загнітко А.П.: Теоретична граматики української мови: Синтаксис. ДонДУ, Донецьк, 2001
- Леонова М.В.:Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Вища школа, Київ 1983
- Мухин А.М.: Функциональный анализ синтаксических элементов (на материале древнеанглийского языка). Наука, Москва, Ленинград 1964

Плющ М.Я. Категорія суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. Вища школа, Київ
1986

РЕЗЮМЕ:

Исследование посвящено условным синтаксемам украинского языка. В нем анализируются семантические и морфологические варианты условных синтаксем. Обуславливается функционирование предложно-падежных форм как типичных репрезентаторов условных отношений. Приводятся примеры употребления причастных оборотов с условной семантикой. Подчеркивается специфика деепричастий как условных синтаксем.

Частиномовна репрезентація умовних синтаксем.

Ucrainica I Současna ukrajinistika Problemy jazyka, literatury a kultury. – Olomouc: Univerzita Palackeho v Olomouci, 2004. – S.156-159.

ISBN 80-244-0828-7

ISSN 0231-634X